

Anglikanie w Iranie w czasie rewolucji islamskiej

Marcin Rzepka

Instytut Historii

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Abstract

Anglicans in Iran during the Islamic Revolution

The Islamic Revolution had a great impact on defining the position of religious minorities in Iran. Christians belonging to ethnic churches – Armenians and Assyrians – obtained constitutional rights. Others, especially Anglicans, conducting missionary activity, faced restrictions and persecution such as confiscation of property and arrests caused by the revolutionary authorities.

The article presents Anglicans' attitudes toward the Islamic Revolution, taking into account the international context of events related to the imprisonment of British citizens in 1980 – employees of the Anglican Diocese of Iran. It tries to prove, in fact, profound changes, both quantitative and qualitative, within Christianity in the Islamic Republic of Iran.

Key words: Iran, Islamic Republic, revolution, Anglican Church, Christianity

Słowa kluczowe: Iran, Islamska Republika, rewolucja, Kościół anglikański, chrześcijaństwo

Wydarzenia rozgrywające się w Iranie w latach 1978 i 1979¹, w wyniku których doszło do obalenia monarchii i przekształcenia kraju w republikę islamską, wpłynęły znacząco na sposób kategoryzowania niemuzułmańskich mniejszości w przestrzeni społecznej oraz politycznej państwa, rządzonego odtąd przez duchownych mużułmańskich². Chrześcijanie otrzymali gwarancje konstytucyjne, ograniczyły się

¹ Artykuł powstał w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki na podstawie umowy UMO-2013/11/B/HS1/03962.

² Podstawą nowego ustroju stała się koncepcja rządów uczonego prawnika – *welāyat-e faqih* – rozwijana przez ajatollaha Ruhollaha Chomejniego od lat sześćdziesiątych XX wieku, zob. A.G.E. Sabet, *Wilayat al-Faqih and the Meaning of Islamic Government* [w:] *A Critical Introduction to Khomeini*, A. Adib-Moghaddam (red.), New York 2014, s. 69–87; M. Rasekh, *Are Islamism and Republicanism Compatible? A Theory of the Unchangeable Principles of the Constitution of the Islamic republic of Iran*

one jednak do Ormian i Asyryjczyków³. Działające w Iranie Kościoły protestanckie⁴, których wieloletnia aktywność prowadziła do konwersji religijnych wśród Irańczyków⁵, stały w obliczu nowych, a przy tym bardzo niekorzystnych regulacji prawnych przyjętych przez nowy irański rząd. Dodatkowo, negatywny stosunek władz do wspólnot protestanckich potęgował znaczny procent obcokrajowców stanowiących trzon personelu misyjnego oraz pochodzące spoza Iranu źródła finansowania ich działalności. Nie uszedł uwadze władz rewolucyjnych fakt utrzymywania przez misjonarzy kontaktów z politykami oraz dyplomatami reprezentującymi kraje, z których przyjechali – Wielkiej Brytanii czy Stanów Zjednoczonych. W przypadku Kościoła anglikańskiego w Iranie to właśnie uwarunkowania polityczne, zaszczości historyczne oraz podsycane przez zwolenników ajatollaha Chomejniego nastroje antybrytyjskie i antyzachodnie odegrały istotną rolę w tworzeniu negatywnego obrazu anglikanów w czasie rewolucji⁶.

Obecność anglikanów w Iranie: problemy badawcze

Misje anglikańskie prowadzone na Bliskim Wschodzie od początku XIX wieku stanowią niezwykle interesujący przedmiot badań. Historia misji pozwala bowiem uchwycić przemiany religijne i społeczne zachodzące, niemal równocześnie, w wiktoriańskiej Anglii, Turcji osmańskiej oraz Persji⁷. Badania takie dotyczą też sposobów reprezentowania odmiennych kultur i religii oraz mechanizmów tworzenia wyobrażeń i stereotypów, które w dużym stopniu określiły późniejsze relacje między Brytyjczykami, Arabami, Turkami czy Irańczykami. Żywotność i siłę takich wyobrażeń wydają się potwierdzać kluczowe momenty w najnowszej historii regionu. W tym właśnie rewolucja islamska w Iranie.

Publikacje poświęcone obecności anglikanów w Iranie uwypuklają przede wszystkim wymiar historyczny misji⁸, w mniejszym stopniu koncentrując się na wpływie,

[w:] *The Sharī'a in the Constitutions of Afghanistan, Iran and Egypt – Implications for Private Law*, N. Yassari (red.), Tübingen 2005, s. 113–121.

³ Doskonale wprowadzenie w problematykę mniejszości religijnych w Iranie stanowi praca: E. Sanasarian, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge 2000.

⁴ Przed rewolucją aktywnymi Kościołami protestanckimi w Iranie były: Kościół anglikański (*Kelisā-je osqāfi*), Kościół ewangeliczny – presbiteriański (*Kelisā-je endzili*) oraz zielonoświątkowy afiliowany przy Assemblies of God (*Dzāmā'āt-e rabbāni*).

⁵ Zob. M. Rzepka, *Konwersje na chrześcijaństwo w przedrewolucyjnym Iranie*, „Studia Religiolegica” 2013, t. 46, nr 2, s. 79–94.

⁶ Udział Brytyjczyków w obaleniu premiera Mohammada Mosaddeka w 1953 roku stanowi bodaj najszerzej wykorzystywany element w kształtowaniu antybrytyjskich postaw w Iranie. O kategoryzacji Zachodu w koncepcjach Chomejnego zob. M. Kamrava, *Khomeini and the West [w:] A Critical Introduction to Khomeini*, A. Adib-Moghaddam (red.), New York 2014, s. 149–169.

⁷ Francis-Dehqani, analizując zaangażowanie kobiet w działalność misyjną, dowodzi ich zmieniającej się pozycji społecznej w Anglii oraz w Iranie na przełomie XIX i XX wieku, zob. G.E. Francis-Dehqani, *Religious Feminism in an Age of Empire. CMS Women Missionaries in Iran, 1869–1934*, Bristol 2000.

⁸ Szerszy kontekst obecności anglikanów w Iranie, uwzględniający wydarzenia z czasu rewolucji islamskiej, prezentuje artykuł: G. Francis-Dehqani, *Dialogue under Persecution: Anglicanism in Iran engaging with Shi'a Islam*, „Anglican Theological Review” 2014, vol. 96, nr 1, s. 133–146.

jaki ich działalność wywarła na Irańczyków⁹. Stanowią one w istocie część badań dotyczących chrześcijaństwa w tym kraju¹⁰. Chociaż wczesna działalność anglikanów w Iranie przypada na początek XIX wieku¹¹, to jednak systematyczne prace misyjne prowadzono dopiero od lat sześćdziesiątych XIX wieku pod egidą Church Missionary Society. Powołanie diecezji anglikańskiej w Iranie, której ośrodkiem stała się dawna stolica Iranu – Isfahan, nastąpiło dopiero w 1912 roku i odpowiadało założeniom o tworzeniu lokalnych, a zatem niezależnych od Anglii, struktur kościelnych¹².

W drugiej połowie XX wieku diecezja została włączona do nowo powstałej prowincji anglikańskiej Jerozolimy i Bliskiego Wschodu. Niewielka społeczność anglikanów w Iranie, budowana początkowo siłami misjonarzy brytyjskich, z czasem nabrała charakteru irańskiego, co przejawiało się, przede wszystkim, w większym użyciu języka perskiego oraz „iranizacji” struktur kościelnych. Świadczy o tym wybór w 1961 roku Irańczyka, Hassana Dehqani-Taftiego, na biskupa anglikańskiego.

W latach siedemdziesiątych minionego stulecia na fali większego zaangażowania Iranu na forum międzynarodowym i polityki prowadzonej przez szacha Mohammada Rezę do kraju zaczęli przybywać obcokrajowcy. Pracując i mieszkając w Iranie, odwiedzali działające tu kościoły. W tym czasie znaczny procent wiernych regularnie uczęszczających na nabożeństwa stanowili Brytyjczycy oraz Amerykanie, wyznaczając tym samym nowe zależności w obrębie irańskich wspólnot protestanckich.

Historycznie zorientowane badania dotyczące Kościoła anglikańskiego w Iranie ukazują zatem bardzo istotny element działalności misyjnej: interakcje między misjonarzami a miejscową ludnością. W istocie, przyczyniały się one do redefiniowania celów misyjnych oraz reinterpretowania chrześcijaństwa w duchu lokalnej kultury. W odniesieniu do okresu rewolucyjnego problematyka badawcza powinna się koncentrować na dwóch aspektach związanych z obecnością anglikanów w Iranie – ich działalności w kraju na tle szerszych zmian zachodzących w społeczeństwie irańskim oraz na powiązaniach międzynarodowych. W wymiarze wewnętrznym analizy takie mogą dotyczyć relacji międzyreligijnych, w tym kontaktów między mużłmańską większością a mniejszością anglikańską (będącą również mniejszością w obrębie chrześcijaństwa irańskiego). W wymiarze międzynarodowym problematyka irańskich anglikanów będzie dotyczyć powiązań lokalnych struktur kościelnych z kościołami tworzącymi wspólnotę w ramach anglikańskiej prowincji Jerozolimy i Bliskiego Wschodu oraz ich kontaktów z gremiami ponadregionalnymi. Chodzi tu przede wszystkim o anglikańską diecezję Londynu oraz relacje z arcybiskupem

⁹ Wyjątek stanowią publikacje autorstwa biskupa Dehqani-Taftiego, zwłaszcza jego trzytomowa praca poświęcona relacjom między chrześcijaństwem a kulturą irańską, zob. H. Dehqani-Tafti, *Masih va masihijat nazd-e Irānījān*, vol. I–III, Gloucestershire 1992–1994.

¹⁰ Z nowych prac dotyczących chrześcijaństwa w Iranie należy wymienić: M. Bradley, *Iran and Christianity. Historical Identity and Present Relevance*, London–New York 2008; A. Christian van Gorder, *Christianity in Persia and Status of Non-Muslim in Iran*, Plymouth 2010.

¹¹ Pracę nad przekładem Biblii na język perski rozpoczął wówczas w Szirazie Henry Martyn, zob. szerzej M. Rzepka, *Translacja i konwersja. Językowe i kulturowe aspekty przekładu Ewangelii na język perski*, Kraków 2012, s. 60–82.

¹² Kształtowanie się struktur administracyjnych Kościoła anglikańskiego w Iranie na tle rozwoju chrześcijaństwa w tym kraju przynosi praca anglikanina, a przez pewien czas również misjonarza w Iranie Robina Waterfielda, zob. *idem*, *Christians in Persia*, London 1973.

Canterbury. Analizy dotyczące działalności anglikanów w Iranie w czasie rewolucji irańskiej powinny zatem uwzględniać zróżnicowany charakter relacji religijnych oraz politycznych wyznaczonych przez nowy irański rząd. Ograniczając perspektywę badawczą do anglikanów i sposobów, w jaki postrzegali rewolucję, a przy tym uwzględniając stopień umiędzynarodowienia problemów nękających tę niewielką społeczność w Iranie, należy zapytać o źródła stanowiące podstawę proponowanych badań oraz analiz.

Na zróżnicowany i bogaty materiał źródłowy składają się wspomnienia, artykuły oraz raporty autorstwa biskupa diecezji anglikańskiej w Iranie – Hassana Dehqani-Taftiego (1920–2008)¹³, podkreślmy, pierwszego irańskiego biskupa anglikańskiego, konwertyty z islamu. Następnie, dane pochodzące z archiwów Kościoła Anglii, w tym przede wszystkim dokumenty związane z urzędującym wówczas arcybiskupem Canterbury Robertem Runciem¹⁴. Stanowią one niezwykle cenne źródło dla rekonstrukcji wydarzeń związanych z uwięzieniem w Iranie pracowników diecezji oraz podjętych mediacji z rządem irańskim, mających na celu ich uwolnienie. Ukazują one przede wszystkim wymiar międzynarodowy obecności anglikanów w Iranie. W mediacje, oprócz biura arcybiskupa, zaangażował się również brytyjski rząd. Jego oficjalne stanowisko można odtworzyć, korzystając z materiałów pochodzących z archiwów Foreign and Commonwealth Office (dalej: FCO)¹⁵. Dla całościowego obrazu znaczną wartość mają wspomnienia dyplomatów oraz pracowników misji chrześcijańskich przebywających w Iranie w czasie islamskiej rewolucji¹⁶.

Anglikanie wobec rewolucji islamskiej

Anglikanie w chwili wybuchu rewolucji mieli kościoły w Isfahanie, Jazdzie, Kermanie, Teheranie oraz w mniejszych miejscowościach, takich jak Qalat i Buszehr. Dodatkowo w większości wymienionych miast znajdowały się szkoły oraz szpitale prowadzone przez Kościół. Pracę duszpasterską prowadzono również w Abadanie, centrum wydobywania i przetwórstwa ropy naftowej. Była ona jednak ograniczona do pracowników rafinerii pochodzących z zagranicy. Członkami diecezji, na której czele stał biskup rezydujący w Isfahanie, byli zatem Irańczycy, ale również misjonarze pochodzący z Wielkiej Brytanii. W 1979 roku personel diecezji w Iranie tworzyło ośmiu duchownych, w tym pięciu Irańczyków i trzech obcokrajowców, oraz rada

¹³ W istocie trudno przecenić znaczenie publikowanych i niepublikowanych tekstów autorstwa Dehqani-Taftiego w badaniach nad chrześcijaństwem w dzisiejszym Iranie. Znaczną wartość mają teksty o charakterze autobiograficznym: H.B. Dehqani-Tafti, *The Hard Awakening*, London 1981; *idem*, *The Unfolding Design of My World. A Pilgrim in Exile*, Norwich 2000.

¹⁴ Dokumenty te znajdują się w: Lambeth Palace Library (dalej: LPL), ich cenne uzupełnienie stanowią materiały z archiwów Church Missionary Society przechowywane na uniwersytecie w Birmingham (dalej: ACMS).

¹⁵ Znajdują się obecnie w The National Archive (dalej: TNA) w Londynie (Kew).

¹⁶ P. Hunt, *Inside Iran*, London 1981; T. Waite, *Taken on Trust*, London 1988. W tym kontekście warto przywołać wspomnienia prezydenta Jimmiego Cartera dotyczące wydarzeń w Iranie: J. Carter, *Keeping Faith. Memories of a President*, Toronto–New York–London–Sydney 1982.

diecezjalna, liczba wszystkich wiernych wynosiła zaś około czterech tysięcy¹⁷. Na tle wszystkich chrześcijan zamieszkujących Iran w tym czasie (około 280 tysięcy) nie stanowili oni zatem pokaźnej grupy. Wpływ anglikanów na społeczeństwo irańskie – dzięki rozwiniętej działalności edukacyjnej i medycznej – wydaje się jednak nieporównywalnie większy niż innych Kościołów i wspólnot chrześcijańskich. W przeciwieństwie do innych Kościołów znaczny odsetek wiernych Kościoła anglikańskiego stanowili Irańczycy, konwertyci z islamu. Wynikało to z przyjętych przez anglikanów na początku XX wieku założeń misyjnych, by pracą objąć zarówno irańskie mniejszości religijne, czyli żydów i zaratusztrian, jak i muzułmańską szyicką większość. Właśnie ten wymiar ich działalności spotkał się z największą krytyką irańskich władz w czasie rewolucji.

Nie ulega wątpliwości, że w pierwszej fazie kształtowania się Republiki Islamskiej to właśnie anglikanie, Irańczycy oraz Brytyjczycy doświadczyli w pełni trudności wynikających z nowej polityki przyjętej przez rewolucyjny rząd. Ich los przyciągał uwagę opinii międzynarodowej. Szczególnie po uwięzieniu trzech pracowników diecezji w roku 1980. Wydarzenie to – istotne dla historii anglikanów w Iranie – pozostawało jednak w cieniu negocjacji związanych z uwolnieniem dyplomatów z ambasady amerykańskiej w Teheranie, zajętej przez zwolenników ajatollaha Chomejniego w listopadzie 1979 roku. Warto zwrócić uwagę, że władze rewolucyjne traktowały misjonarzy i członków Kościoła anglikańskiego w Iranie jak szpiegów. Taki zarzut pojawiał się stosunkowo często w irańskiej prasie oraz w oficjalnych dokumentach¹⁸. Wynikał on z przyjętych przez władze założeń dotyczących kontaktów utrzymywanych przez reprezentantów Kościoła z dyplomatami brytyjskimi. Nie ulega wątpliwości, że do takich kontaktów musiało dochodzić, wszak – jak wspomniano wcześniej – znaczny procent uczęszczających na nabożeństwa stanowili pracownicy ambasad oraz brytyjskich firm działających w tym czasie w Iranie. Naukowcy, na przykład Ann Lambton, profesor związana z londyńską szkołą języków orientalnych School of Oriental and African Studies, którzy niegdyś współpracowali z brytyjskim Foreign Office, deklarowali związki z irańską diecezją Kościoła anglikańskiego bądź jako jej członkowie, bądź jako przyjaciele. Lambton utrzymywała kontakty z irańską radą diecezjalną oraz wspierała działania anglikanów na Bliskim Wschodzie¹⁹. Nicolas Barrington, pracownik FCO, w prywatnej korespondencji z biskupem Hassanem Dehqani-Taftim deklarował wprost, że zależy mu na poprawie sytuacji Kościoła anglikańskiego w kraju ogarniętym rewolucją islamską²⁰. Wspomniane kontakty nie

¹⁷ H.B. Dehqani-Tafti, *The Hard Awakening*, s. 30. Członkami Kościoła anglikańskiego w Iranie byli również pracownicy szkół i szpitali, z których znaczna część miała powiązania z Church Missionary Society.

¹⁸ W latach osiemdziesiątych XX wieku Dehqani-Tafti streszczał w listach do arcybiskupa Canterbury informacje z prasy irańskiej dotyczące anglikanów. Dowodzą one faktycznie postrzegania pracowników diecezji jako szpiegów obcych wywiadów, zob. listy Dehqani-Taftiego dostępne w: ACMS, ACC892 O5.

¹⁹ Zob. *Bible Land. Magazine of the Jerusalem and the Middle East Church Association*, Advent 2008, s. 11.

²⁰ ACMS, ACC892 O4, *List Nicolasa Barringtona do biskupa Dehqani-Taftaiego z 5 października 1981*.

miały jednak, wbrew opiniom irańskich komitetów rewolucyjnych, znamion szpiegostwa. Niechęć irańskich władz wobec anglikanów wynikała przede wszystkim z podejmowanych przez anglikanów działań ewangelizacyjnych.

Wydarzenia rozgrywające się w Iranie śledzono bacznie poza jego granicami. W listopadzie 1978 roku pracownicy FCO, przygotowując analizę sytuacji w tym kraju z uwzględnieniem historycznej roli islamu w kształtowaniu irańskiego światopoglądu, oparli się na przemówieniach ajatollaha Chomejniego (przetłumaczonych uprzednio na język angielski)²¹. Niewątpliwie byli oni świadomi nieuchronnie nadchodzących w Iranie zmian. Chomejni w swoich wypowiedziach odwoływał się do symboli religijnych. Przywoływał imama Husajna. Szacha Iranu przedstawiał jako zniechęconego kalifa Jazyda, który wymordował szyitów, w tym właśnie Husajna, „księcia męczenników”, pod Karbalą w 680 roku²². Obserwatorzy irańskiej sceny politycznej zdawali się rozumieć, że islam stał się wówczas siłą mobilizującą Irańczyków, Karbala zaś częścią irańskiego dyskursu rewolucyjnego. Podobnie wydarzenia z roku 1978 interpretował biskup Dehqani-Tafti. Przedstawiając je, dowodził, że *aszura* (10 dzień miesiąca *muharram*, będący wspomnieniem śmierci imama Husajna, w 1978 roku wypadł 11 grudnia) stanowiła moment przełomowy irańskiej rewolucji²³. Możemy zatem zapytać o stosunek anglikanów do tych wydarzeń. Czy postawa Kościoła anglikańskiego stanowiła wyjątek na tle innych chrześcijan zamieszkujących Iran?

Wiele przemawia za tym, że anglikanie, podobnie jak członkowie innych Kościołów w Iranie, akceptowali głoszone przez Chomejniego hasła rewolucyjne. Istotnie, w dużej mierze stanowiły one afirmację wolności, tolerancji oraz deklarację poszanowania praw mieszkających w Iranie mniejszości religijnych. Dodatkowo ajatollah z okazji świąt Bożego Narodzenia w grudniu 1978 roku wysłał życzenia skierowane do chrześcijan, wzywając jednocześnie do aktywnego uczestnictwa w przemianach społecznych i politycznych²⁴.

Biskup Dehqani-Tafti w lutym 1979 roku przesłał nowo ustanowionym w Iranie władzom list w imieniu diecezji anglikańskiej. Deklarował w nim chęć współpracy i działań na rzecz osiągnięcia celów rewolucji, na które, jego zdaniem, składało się zniesienie tyranii oraz wprowadzenie wolności. Tekst listu został również opublikowany w języku angielskim w wydawanym w diecezji biuletynie informacyjnym „Iran Diocesan News” w maju 1979 roku²⁵. Tekst ten ukazuje nadzieje związane z obaleniem monarchii. Biskup przyrównał w nim sytuację społeczną w Iranie do czasów sasanidzkich (VII wiek n.e.), gdy despotyczna władza upadła, a islam, zdobywający zwolenników wśród Irańczyków, oferował równość wszystkim mieszkańcom Persji. Dehqani-Tafti przyznał, że Chomejni faktycznie walczył przeciwko tyranii. Dodał

²¹ TNA, FCO 8/3208, *The message of the great leader, ayatollah emem Khomeini to the noble and brave nation on the occasion of the formation of a military government, 7 listopada 1978.*

²² TNA, FCO 8/3208, *Grier do Gorhama* (nota).

²³ H. Dehqani-Tafti, *The Hard Awakening*, s. 11.

²⁴ *Imam Khomeini's Message to the Noble Christian People of the World on the occasion of Christmas* (23.12.1978) [w:] *Imam Khomeini, Pope and Christianity*, Islamic Propagation Organization, Tehran (2nd ed.) 1984 (1404), s. 7–8.

²⁵ „Iran Diocesan News”, nr 122, maj 1979, s. 1–3.

też, że społeczeństwo irańskie było mocno niezadowolone z władzy ostatniego szacha, przyczyniając się do wzrostu poparcia dla idei rewolucyjnych. Mimo wszystko w tekście można wyczytać obawy o przyszłość mniejszości religijnych w kraju, zwanym odtąd Republiką Islamską (*Dżomhuri-je Eslāmi*). Nie było jasne, jak system polityczny państwa nawiązującego wprost do islamu wpłynie na niewielką wspólnotę chrześcijańską należącą do Kościoła anglikańskiego. Niepewność potęgowały informacje o aktach wandalizmu dokonywanych przez samozwańcze komitety rewolucyjne w różnych irańskich miastach. W lutym 1979 roku wiadomość o śmierci pastora anglikańskiego Arastu Sijāha, zamordowanego w Szirazie, zatrwożyła społeczność chrześcijan w Iranie. W obliczu śmierci pastora wymownie zabrzmiały słowa biskupa, który dowodził, że „rewolucja ma wielu męczenników, a nasz niewielki Kościół, uczestnicząc w męczeństwie, w taki właśnie sposób wziął udział w rewolucji”²⁶. Wydaje się, że właśnie śmierć pastora Sijāha przyczyniła się do zmiany stosunku anglikanów do rewolucji. W pismach z tego okresu nie znajdujemy jednak oskarżeń pod adresem irańskiego rządu, na którego czele stał wówczas Mehdi Bazargan.

Wspomniane powyżej materiały publikowane przez anglikanów ukazują Iran ogarnięty rewolucją, która doprowadziła do chaosu i dezorganizacji instytucji państwowych, a przy tym dają świadectwo przemocy ze strony bojówek rewolucyjnych. Rewolucja obnażyła tendencje do fundamentalistycznego interpretowania islamu i brak jedności wśród rewolucjonistów w kwestii przyszłego ustroju oraz funkcjonowania państwa, ukazała siłę teorii spiskowych podzielanych przez część irańskiego społeczeństwa²⁷. Znacznie jednak ważniejsza wydaje się wyrażana w tekstach, pismach, artykułach samoświadomość Kościoła anglikańskiego jako wspólnoty męczenników²⁸. Kolejny numer „Iran Diocesan News” z września 1979 roku przedstawia już obraz Kościoła prześladowanego. Zamieszczone w nim informacje rozwiewają wątpliwości dotyczące kursu politycznego obranego przez władze względem anglikanów. Dehqani-Tafti pisze w nim o ataku na swój dom. Dokonała go blisko trzydziestoosobowa grupa mężczyzn deklarujących związek z lokalnymi władzami rewolucyjnymi w Isfahanie. Przeszukali oni dom, zabrali pamiątki rodzinne oraz dokumenty dotyczące działalności diecezji. Próby wniesienia skarg do władz rewolucyjnych nie przyniosły żadnego rezultatu²⁹. W tym czasie znaczna część personelu kościelnego nieposiadająca obywatelstwa irańskiego opuściła kraj. W czerwcu 1979 roku władze przejęły szpital prowadzony przez anglikanów w Isfahanie, miesiąc później zajęły szpital w Szirazie³⁰.

Informacje o agresji ze strony bojówek rewolucyjnych podawane przez pracowników diecezji pozwalają zakładać, że w istocie działania komitetów rewolucyjnych skierowane przeciwko anglikanom były akceptowane przez nowe irańskie władze

²⁶ *Ibidem*, s. 2.

²⁷ Tendencje do ulegania teoriom spiskowym przez Irańczyków interesująco analizuje: A. Rahnama, *Superstition and Ideology in Iranian Politics. From Majlesi to Ahmadinejad*, New York–Cambridge 2011.

²⁸ Temat męczeństwa zdominował rozważania o Kościele w Iranie, zob. H. Dehqani-Tafti, *The Hard Awakening*, s. 98–112.

²⁹ „Iran Diocesan News”, nr 123, wrzesień 1979, s. 2.

³⁰ H. Dehqani-Tafti, *The Hard Awakening*, s. 95.

na poziomie regionalnym, a także centralnym. Niechęć do obcokrajowców dobitnie ukazuje zajęcie ambasady amerykańskiej przez grupę studentów przedstawiających się jako zwolennicy Chomejnego.

Sprawa uwięzionych dyplomatów amerykańskich ma, przynajmniej w dwóch aspektach, związek z anglikanami w Iranie. Po pierwsze, niektórzy z pracowników ambasady należeli do Kościoła episkopalnego. Po drugie, zajęcie ambasady stworzyło precedens, który władze Iranu wykorzystały, aby oskarżyć pracowników Kościoła anglikańskiego o szpiegostwo, wskazując na ich kontakty z Amerykanami. Wydarzenia te bezpośrednio wpłynęły na postawy chrześcijan w USA i Wielkiej Brytanii, czego dowodzą cykliczne modlitwy odmawiane w kościołach za uwięzionych dyplomatów³¹. Tym samym również przyczyniły się do negatywnej stereotypizacji Iranu oraz islamu³². Niewątpliwie jednak problemy Kościoła anglikańskiego w Iranie nabrały wówczas charakteru międzynarodowego.

Anglikanie w Iranie: kontekst międzynarodowy

Zajęcie ambasady amerykańskiej w Teheranie przez młodych irańskich rewolucjonistów w listopadzie 1979 roku wywołało kryzys w relacjach Iranu ze społecznością międzynarodową i definitywnie przekreśliło możliwość zaakceptowania nowej porolucyjnej linii politycznej przez Stany Zjednoczone. „Kryzys zakładników” przyczynił się jednak do większego włączenia się podmiotów religijnych w inicjatywę o charakterze dyplomatycznym i mediacyjnym. W sprawę uwięzienia Amerykanów zaangażował się między innymi Jan Paweł II, wysyłając do Chomejnego list³³.

Manifestowane przez Irańczyków antyamerykańskie i antyzachodnie postawy wpłynęły również na stanowisko rządu Wielkiej Brytanii, który obawiając się o bezpieczeństwo personelu własnej ambasady, zdecydował się odwołać z Teheranu w kwietniu 1980 roku ambasadora sir Johna Grahama. 9 września tego roku ambasada została zamknięta, zaś interesy brytyjskie od tej chwili reprezentowała placówka dyplomatyczna Szwecji³⁴. Jest to o tyle istotne, że w tym czasie rząd brytyjski zaangażowany był w mediację na rzecz uwolnienia obywateli Wielkiej Brytanii przetrzymywanych w irańskim więzieniu od połowy 1980 roku. Troje z uwięzionych było członkami Kościoła anglikańskiego i aktywnie uczestniczyło

³¹ LPL, Runcie/Main/1980/104, *Prayer for Hostages*. W dokumencie znajdujemy treść modlitwy: „O God of mercy and power, look with compassion upon the hostages held in Teheran. Stand by them by the day and by night, grant them strength in body, mind and spirit, and give them patience to the time of their release. Sustain their relatives and all who love them in their plight; guide our President in his decisions and preserve peace in the world. Finally, o Lord, we pray for the people of Iran and America, that looking to the welfare of each other we may come through anger and strife to reconciliation and friendship. Amen”.

³² Zajęcie ambasady oraz wątki religijne z tym związane przedstawia praca: M. Bowden, *Guests of the Ayatollah. The First Battle in America's War with Militant Islam*, New York 2006.

³³ J. Carter, *Keeping Faith*, s. 459.

³⁴ Ch. Rundle, *Iran–United Kingdom Relations since the Revolution: Opening Doors* [w:] A. Ehteshami, M. Zweiri (red.), *Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad*, Berkshire 2008, s. 92.

w pracach irańskiej diecezji. 6 sierpnia tego roku pod zarzutem szpiegostwa i działania przeciwko rewolucji została zatrzymana Jean Waddell, pracująca od 1977 roku w sekretariacie biskupa Dehqani-Taftiego w Iranie. 10 sierpnia podobny los spotkał Johna i Audrey Colemanów, lekarzy misyjnych związanych z Church Missionary Society. Coleman tuż przed rewolucją został wyświęcony na duchownego anglikańskiego. Nieco później zatrzymany został czwarty obywatel brytyjski – Andrew Pyke, niezwiązany jednak z Kościołem. Uwięziono również lokalnych pracowników diecezji: Iradża Motahheda, Dimitri Bellosa, Nasratullaha Szarifiana. Wydarzenia te pociągnęły za sobą wiele inicjatyw podjętych zarówno przez rząd brytyjski, jak i przez nowego arcybiskupa Canterbury – Roberta Runciego (objął urząd 25 marca 1980). Arcybiskup, dowiedziawszy się o zabójstwie w maju 1980 roku dwudziestoczteroletniego syna biskupa Dehqani-Taftiego Bahrama, wysłał pismo do ówczesnego prezydenta Iranu, Bani Sadra, wzywając go do podjęcia wszelkich możliwych działań w celu wykrycia sprawcy. W sierpniu, po uwięzieniu wspomnianych członków Kościoła, wystosował prywatną notę do ajatollaha Chomejniego, podkreślając, że Kościół anglikański w Iranie jest w pełni niezależny i nie otrzymuje bezpośrednich dyrektyw z Anglii³⁵. Wezwania i pisma arcybiskupa nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów, co znajduje potwierdzenie w działaniach podjętych przez pracowników Foreign and Commonwealth Office w celu znalezienia mediatorów mających dostęp do Chomejniego. W korespondencji FCO pojawiają się przynajmniej dwa nazwiska: Ahmad Chomejni, syn lidera rewolucji, oraz maronicki biskup – Hilarion Capucci³⁶. Doszło też do zacieśnienia współpracy między agendami rządowymi a biurem arcybiskupa. W Iranie natomiast istotną rolę w mediacjach zaczęła odgrywać Nuncjatura Apostolska w Teheranie, którą kierował nuncjusz Annibale Bugnini³⁷.

Bugnini w listopadzie 1979 roku, tuż po zajęciu ambasady amerykańskiej, skontaktował się z Chomejnim i wręczył mu pisma Jana Pawła II. On też rekomendował Capucciego na mediatora w sprawie uwięzionych anglikanów, a także pracowników ambasady amerykańskiej. Biskup Capucci idealnie nadawał się do tej roli, oskarżony niegdyś o przemyt broni dla Organizacji Wyzwolenia Palestyny został przez władze Izraela aresztowany w 1974 roku, a po interwencji Watykanu zwolniony z więzienia w listopadzie 1977 roku. W kwietniu 1979 roku Capucci spotkał się z Chomejnim wraz z grupą reprezentantów Organizacji Wyzwolenia Palestyny, którzy przybyli wówczas do Teheranu³⁸. Jego propalestyńska działalność była zatem nie lada atutem w kontaktach z Irańczykami. Udało mu się wynegocjować uwolnienie kilku pracowników ambasady amerykańskiej, jednak w przypadku Brytyjczyków jego wkład był nad wyraz skromny.

³⁵ LPL, Runcie/Main/1980/104, *Text of a Statement made by the Archbishop of Canterbury at Lambeth Palace at 15.00 hours on 13th August 1980*.

³⁶ TNA, FCO 8/3640 *List Miersa do Becketta z 16 września 1980*.

³⁷ H. Dehqani-Tafti, *The Hard Awakening*, s. 107.

³⁸ TNA, FCO 8/3640 *List Griera do Hurda z 3 października 1980*.

Capucci podczas pobytu w Londynie w październiku 1980 roku spotkał się z arcybiskupem Runciem³⁹. Wyznał mu, że biskup Dehqani-Tafti, będąc konwertytą z islamu, sam narażał się na prześladowania, pozostając w Iranie po powrocie do kraju ajatollaha Chomejniego. Capucci podkreślał również niechęć irańskich duchownych do anglikanów⁴⁰, nie próbując jednak wyjaśnić jej przyczyn. Wypowiedzi te świadczyły z jednej strony o niemożności oddziaływania na rządzących Iranem, z drugiej zaś o negatywnej kategoryzacji anglikanów w tym kraju. Negatywna postawa irańskich władz wobec Kościoła anglikańskiego wynikała z prostego założenia, że jest on podporządkowany Wielkiej Brytanii, a zatem może być niełojalny wobec autorytetów Islamskiej Republiki. Dodatkowo działalność misyjna była postrzegana jako zagrożenie, odciągała bowiem Irańczyków od islamu. Można jednak wątpić, czy negatywny obraz irańskich anglikanów miał wpływ na równie negatywne postrzeganie całego Kościoła anglikańskiego. Niestety niewiele wiemy o rzeczywistym stosunku władz irańskich do anglikanów spoza Iranu, a zwłaszcza anglikanów-Palestyńczyków, którzy podobnie jak Hilarion Capucci utrzymywali silne związki z OWP.

Dehqani-Tafti w swoich wspomnieniach przywołuje anglikanów z Palestyny, z którymi spotkał się w styczniu 1980 roku w Bejrucie w czasie obrad Rady Kościołów Bliskiego Wschodu. Rozmawiał wówczas z biskupem Eliaszem Khourym związanym z OWP⁴¹. Liczył niewątpliwie na to, że planowana wizyta palestyńskiego biskupa w Teheranie oraz jego dobre kontakty z duchownymi szyickimi pozwolą ukazać irańskich anglikanów w bardziej korzystnym świetle. Tak się jednak nie stało⁴². Przeciwnie. W sierpniu 1980 roku uwięziono pracowników diecezji, zaś w irańskiej prasie systematycznie ukazywały się oskarżenia dotyczące szpiegostwa anglikanów na rzecz Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii oraz Izraela⁴³. Podobnie, wspomniana już, misja Capucciego nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Capucci po powrocie z Iranu mówił o piętrzących się trudnościach w kontaktach z Irańczykami wywołanymi rozpoczętą właśnie wojną między Irakiem a Iranem. Podkreślał, że jako Arabowi niezręcznie mu składać wizyty w Iranie, aby tym samym nie urazić Irakijczyków⁴⁴. Chociaż udało się mu wcześniej spotkać z Rafсандżanim, sprawującym wówczas funkcję przewodniczącego parlamentu irańskiego, to jednak w obliczu wojny władze irańskie okazywały nikłe zainteresowanie losem uwięzionych Brytyjczyków. W rezultacie próby wykorzystania duchownych związanych ze środowiskiem OWP – pomimo bardzo rozwiniętych działań dyplomatycznych – nie przyczyniły się do zmiany postaw irańskich władz wobec anglikanów w Iranie ani tym bardziej do uwolnienia uwięzionych pracowników diecezji.

W tym czasie przedstawiciele Kościoła Anglii oraz rządu Wielkiej Brytanii próbowali nagłośnić sprawę na forum międzynarodowym. O sytuacji chrześcijan w Iranie

³⁹ TNA, FCO 8/3640 *List Griera do Hurda z 17 października 1980*.

⁴⁰ TNA, FCO 8/3640, *List Heatha do Hannaya z 8 października 1980*.

⁴¹ H. Dehqani-Tafti, *The Unfolding Design*, s. 201.

⁴² *Ibidem*, s. 203.

⁴³ TNA, FCO 8/3640, *Telegram nr 783 z 2 września 1980 z Teheranu do FCO*, telegram zawiera informacje ukazujące się w piśmie „Kejhān” oraz powielane przez irańską agencję Pars News.

⁴⁴ TNA, FCO 8/3640 *List Heatha do Backett z 11 listopada 1980*.

dyskutowali liderzy Światowej Rady Kościołów, zaś w Parlamencie Europejskim w trakcie posiedzeń w dniach 15–19 września 1980 roku temat ten stał się przedmiotem debat⁴⁵. Podkreślano konieczność wsparcia inicjatyw zmierzających do większego zaangażowania światowych przywódców religijnych w kontaktach z władzami Iranu. W tym też czasie Margery Corbett-Ashby, wówczas prawie czterdziestoletnia działaczka polityczna oraz feministka, wysłała list do premier Margaret Thatcher, sugerując konieczność zaangażowania królowej brytyjskiej Elżbiety II, będącej wszak zwierzchnikiem Kościoła Anglii, w sprawę uwolnienia anglikanów w Iranie. Na list Corbett-Ashby odpowiedział Douglas Hurd z FCO, przekonując, że w ówczesnej sytuacji pomysł, by królowa osobiście napisała list do Chomejnigo, wydawał się chybiony. Dowodził również pełnej współpracy między FCO i Kościołem Anglii, a także współpracy na forum europejskim⁴⁶. Hurd miał niewątpliwie rację, twierdząc, że zaangażowanie królowej mogłoby raczej zaszkodzić całej sprawie. Wniosek taki faktycznie można było wysnuć, śledząc informacje w prasie irańskiej, która informując o działaniach szpiegowskich prowadzonych przez Kościół anglikański, wspominała wizytę królowej w kościele w Isfahanie w okresie panowania szacha Mohammada Rezy⁴⁷.

Douglas Hurd wspierał inicjatywy podejmowane przez arcybiskupa Canterbury. 27 listopada Robert Runcie zdecydował się napisać list do ajatollaha Chomejnigo⁴⁸. Nieco później jego wysłannik do Iranu oraz negocjator Terry Waite⁴⁹ skonsultował sprawę listu z FCO⁵⁰. W samym Iranie zaś dyplomaci szwedzcy, reprezentujący interesy Wielkiej Brytanii, podjęli działania umożliwiające wizytę Waite'a w tym kraju. Ambasador Szwecji Göran Fredrik Bundy kontaktował się w tej sprawie z wpływowymi Irańczykami z kręgów religijnych i rządowych, w tym z ajatollahem Mohammadem Behesztim, który odpowiadał za sądownictwo w tym czasie⁵¹. Po załatwieniu wszelkich formalności Waite udał się do Iranu w pierwszy dzień świąt Bożego Narodzenia 1980 roku. Miał za zadanie przekazać Chomejnemu list od arcybiskupa, a także spotkać się z uwięzionymi Brytyjczykami. Po powrocie do Londynu 31 grudnia na lotnisku Heathrow, podsumowując wizytę, stwierdził dość optymistycznie: „Mam nadzieję, że będziemy mogli teraz wkroczyć w nową erę porozumienia między Kościołem anglikańskim i władzami Iranu, a także między chrześcijanami a muzułmanami”⁵². Informował zatem, że cele wizyty zostały zrealizowane: ajatollah Chomejni otrzymał list arcybiskupa Canterbury, zostały nawiązane kontakty z biurem premiera oraz ministrem spraw zagranicznych Islamskiej Republiki Iranu, udało się odwiedzić wszystkich uwięzionych anglikanów, Colemanów, Waddell, Szarifiana,

⁴⁵ TNA, FCO 8/3640, *List Hurda do Provana z 1 października 1980*.

⁴⁶ TNA, FCO 8/3640, *List Hurda do Corbett-Ashby z 1 października 1980*.

⁴⁷ Wizyta taka odbyła się w 1962, „Iran Diocesan News”, no. 88, September 1962, s. 12.

⁴⁸ TNA, FCO 8/3641, *List arcybiskupa Canterbury do Chomejnigo z 27 listopada 1980*; LPL, Runcie/Main/1980/104, *Dr. Runcie's Christmas plea to Ayatollah Khomeini* (Dec 21, 1980)

⁴⁹ T. Waite, *Taken on Trust*, s. 331–336.

⁵⁰ TNA, FCO 8/3641, *Lista Grahama do Grier z 27 listopada 1980*.

⁵¹ TNA, FCO 8/3641, *List Görana do ajatollaha Behesztiego* (No. B 3/11/80).

⁵² TNA, FCO 8/3641, *Press Statement Given by Mr. T. Waite, Archbishop's Envoy on Arrival at Heathrow Airport 31 December 1980*.

Bellosa. Wszyscy wspólnie celebrowali nabożeństwo bożonarodzeniowe. Nie udało mu się jednak odwiedzić Andrew Pyke'a, o którym słyszał, że przebywa w więzieniu Ewin. Dysponując magnetofonem, nagrał krótkie wypowiedzi i życzenia więźniów.

Styczeń 1981 roku przyniósł znaczne zmiany. Zakończył się dramat pracowników ambasady amerykańskiej, zwolnionych 20 stycznia. Wszystko wskazywało zatem, że taki los czeka również anglikanów. 21 stycznia ambasador Göran spotkał się z Rafsandżanem, zaś 27 dnia tego miesiąca miał się zobaczyć z ajatollahem Behesztem⁵³. Faktycznie miesiąc później anglikanie z brytyjskim obywatelstwem oraz Irańczycy należący do Kościoła anglikańskiego zostali zwolnieni z więzienia. 28 lutego 1981 roku Jean Waddell, John i Audrey Colemanowie szczęśliwie wylądowali na londyńskim lotnisku Heathrow, gdzie wygłosili swoje pierwsze oświadczenia po uwolnieniu⁵⁴. W wypowiedziach podkreślali praktycznie całkowity brak zainteresowania ich losem ze strony władz, co tym bardziej dowodziło fikcyjności zarzutów o szpiegostwo. Innym wątkiem pojawiającym się w przemówieniach był udział irańskich chrześcijan, którzy – zastraszeni – wsparli nowy irański reżim w fabrykowaniu dokumentów obciążających Kościół anglikański w Iranie⁵⁵. Tuż po powrocie brytyjskich pracowników anglikańskiej diecezji w Iranie biuro arcybiskupa otrzymało telegram od królowej, w którym prosząc o przekazanie życzeń Colemanom oraz pani Waddell, wraz z wyrazami „podziwu dla ich odwagi podczas tej długiej próby”, gratulowała wszystkim, którzy przyczynili się do ich uwolnienia⁵⁶.

Wraz z uwolnieniem pracowników Kościoła anglikańskiego w Iranie stało się jasne, że kraj ten pozostanie zamknięty dla obcokrajowców – z wyjątkiem dyplomatów pracujących w nuncjaturze apostolskiej – będących dotąd pracownikami Kościołów chrześcijańskich w Iranie. Wydarzenia rewolucyjne ukazały również, że nowa irańska władza akceptowała chrześcijaństwo tylko w wymiarze etnicznym, sprzeciwiając się wszelkim inicjatywom zmierzającym do konwersji Irańczyków. Niezależnie też od czasu i okoliczności dokonanej konwersji na chrześcijaństwo konwertycy byli traktowani jako apostaci i penalizowani. Tak postrzegany był biskup Hassan Dehqani-Tafti. Po opuszczeniu Iranu jego ponowny powrót do diecezji i objęcie tam obowiązków nie były już możliwe. Pozostał on „irańskim biskupem na wygnaniu”, zaś w 1983 roku przyjął brytyjskie obywatelstwo i został biskupem pomocniczym

⁵³ TNA, FCO 8/4067, *Telegram do FCO nr 30 z 21 stycznia 1981*.

⁵⁴ LPL, Runcie/Main/1981/109, *Press statement given by miss Jean Waddell at Heathrow on 28.02.81; Press statement by Dr. John and Mrs Audrey Coleman at Heathrow on 28.02.81*; “Yes the CMS magazine”, April–June 1981, s. 4–5. Jean Waddell – w celi była z pięcioma innymi kobietami: muzulmanką, zaratusztriną, bahaitką, rzymską katoliczką z Niemiec i amerykańską dziennikarką – Cynthia Dwyer. Czwarty z uwięzionych Brytyjczyków Andrew Pyke został uwolniony później.

⁵⁵ Wydaje się, że w dużym stopniu anglikanie uzyskali wsparcie ze strony Kościoła rzymskokatolickiego. W wypowiedziach w kontekście fabrykowania dokumentów pojawia się nazwisko irańskiego chrześcijanina, konwertyty Szapura Purpaszanga.

⁵⁶ LPL, Runcie/ACP/1981/11, *Text of Royal Telegram*.

w Winchester, zachowując jednak możliwość odwiedzania krajów Bliskiego Wschodu⁵⁷. Nie oznaczało to bynajmniej końca działalności anglikańskiej diecezji w Iranie, pomimo całkowitej marginalizacji Kościoła i w pewnym sensie jego deiranizacji, widocznej w osadzaniu stanowisk kościelnych obywatelami spoza Iranu. W istocie jednak rewolucja islamska, ograniczając możliwość funkcjonowania Kościoła anglikańskiego w irańskiej przestrzeni publicznej, przyczyniała się do ukształtowania nowego paradygmatu irańskich chrześcijan.

Stosunek nowych irańskich władz po obaleniu monarchii do Kościoła anglikańskiego ukazuje odmienne kategorie używane na określenie chrześcijan⁵⁸. Anglikanie byli postrzegani przede wszystkim przez pryzmat polityki brytyjskiej w Iranie oraz działalności misyjnej. W tym sensie konfrontowano ich z chrześcijanami cieszącymi się statusem oficjalnych mniejszości – Ormianami i Asyryjczykami. Stąd w irańskim dyskursie politycznym anglikanizm został utożsamiony z polityką imperialną i kolonialną. Nie bez znaczenia był również propagowany przez władzę model tożsamościowy, w którym islam szyicki zlewał się z irańskością, a tym samym wpływał na postrzeganie konwertytów na chrześcijaństwo nie tylko jako odstępców od wiary, lecz także ludzi wrogich wobec państwa⁵⁹.

W kontekście anglikanów istotne wydają się jednak dwa aspekty związane z autoidentyfikacją chrześcijan oraz ponownym określeniem ich misji. W wymiarze wewnętrznym funkcjonowanie Kościoła zostało przededefiniowane przez odwołanie się do kategorii męczeństwa oraz – co wydaje się tu bardzo istotne – w redukowaniu nacisku na poprawność doktrynalną nowych irańskich chrześcijan, konwertytów z islamu. Rewolucja przyczyniła się w dużym stopniu do sformułowania koncepcji tożsamości Irańczyka chrześcijanina. Dehqani-Tafti dowodził, że „chrześcijaństwo nie może być powodem utraty tożsamości irańskiej”⁶⁰. Oznaczało to w istocie położenie nacisku na zachowanie tradycji irańskich, obchody irańskiego nowego roku, a zwłaszcza użycie języka perskiego. Przy braku instytucji kościelnych faktycznie jednak anglikanie przestali odgrywać jakąkolwiek rolę w Iranie, ich miejsce zajęły wspólnoty zielonoświątkowe, mające obecnie najliczniejszą reprezentację Irańczyków spośród wszystkich Kościołów tradycji protestanckiej działających w Iranie po rewolucji islamskiej⁶¹.

⁵⁷ LPL, Runcie/Main/1981/61, *List arcybiskupa Canterbury do Dehqani-Taftiego z 7 września 1981*.

⁵⁸ Zestawienie haseł rewolucyjnych przez irańskiego badacza Mohammada Panahiego dość dobrze oddaje stosunek do „swoich” chrześcijan – Ormian, Asyryjczyków, zob. M.H. Panahi, *An Introduction to the Islamic Revolution of Iran and its Slogans*, London 2001.

⁵⁹ Apostazja ma tu zatem bardzo szerokie zastosowanie, za apostatów uznano również komunistów, zob. raport: *Apostasy in the Islamic Republic of Iran*, Iran Human Rights Documentation Center, New Haven, Connecticut July 2014.

⁶⁰ „The Flame”, nr 4, wrzesień 1987, s. 2.

⁶¹ M. Bradley, *Too Many to Jail. The Story of Iran's New Christians*, Oxford–Grand Rapids 2014, s. 213.

Bibliografia

Archiwa

Church Missionary Society – University of Birmingham (ACMS)
 ACMS, ACC892 O4
 ACMS, ACC892 O5
 Lambeth Palace Library – archiwa arcybiskupa Canterbury, Londyn (LPL)
 LPL, Runcie/ACP/1981/11
 LPL, Runcie/Main/1981/61
 LPL, Runcie/Main/1980/104
 LPL, Runcie/Main/1981/109
 The National Archive – Londyn, Kew (TNA)
 TNA, FCO 8/3208
 TNA, FCO 8/3640
 TNA, FCO 8/3641
 TNA, FCO 8/4067

Opracowania

Apostasy in the Islamic Republic of Iran, Iran Human Rights Documentation Center, New Haven, Connecticut July 2014.
 „Bible Land. Magazine of the Jerusalem and the Middle East Church Association”, Advent 2008.
 Bowden M., *Guests of the Ayatollah. The First Battle in America's War with Militant Islam*, New York 2006.
 Bradley M., *Iran and Christianity. Historical Identity and Present Relevance*, London–New York 2008.
 Bradley M., *Too Many to Jail. The Story of Iran's New Christians*, Oxford–Grand Rapids 2014.
 Carter J., *Keeping Faith. Memories of a President*, Toronto–New York–London–Sydney 1982.
 Dehqani-Tafti H.B., *The Hard Awakening*, London 1981.
 Dehqani-Tafti H.B., *Masih va masihijat nazd-e Irānījān*, vol. I–III, Gloucestershire 1992–1994.
 Dehqani-Tafti H.B., *The Unfolding Design of My World. A Pilgrim in Exile*, Norwich 2000.
 Francis-Dehqani G.E., *Religious Feminism in an Age of Empire. CMS Women Missionaries in Iran, 1869–1934*, Bristol 2000.
 Francis-Dehqani G., *Dialogue under Persecution: Anglicanism in Iran engaging with Shi'a Islam*, „Anglican Theological Review” 2014, vol. 96, nr 1, s. 133–146.
 Hunt P., *Inside Iran*, London 1981.
Imam Khomeini's Message to the Noble Christian People of the World on the occasion of Christmas (23 Dec 1978) [w:] Imam Khomeini, Pope and Christianity, Islamic Propagation Organization, Tehran (2nd ed.) 1984 (1404), s. 7–8.
 „Iran Diocesan News”, no. 88 September 1962.
 „Iran Diocesan News”, no. 122, May 1979.
 „Iran Diocesan News”, no. 123, September 1979.
 Kamrava M., *Khomeini and the West [w:] A Critical Introduction to Khomeini*, A. Adib-Moghaddam (red.), New York 2014, s. 149–169.
 Panahi M.H., *An Introduction to the Islamic Revolution of Iran and its Slogans*, London 2001.
 Rahnama A., *Superstition and Ideology in Iranian Politics. From Majlesi to Ahmadinejad*, New York–Cambridge 2011.
 Rasekh M., *Are Islamism and Republicanism Compatible? A Theory of the Unchangeable Principles of the Constitution of the Islamic republic of Iran, [w:] The Sharī'a in the Constitutions of Afghanistan, Iran and Egypt – Implications for Private Law*, N. Yassari (red.), Tübingen 2005, s. 113–121.

- Rundle Ch., *Iran–United Kingdom Relations since the Revolution: Opening Doors* [w:] *A Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad*, A. Ehteshami, M. Zweiri (red.), Berkshire 2008, s. 89–104.
- Rzepka M., *Translacja i konwersja. Językowe i kulturowe aspekty przekładu Ewangelii na język perski*, Kraków 2012.
- Rzepka M., *Konwersje na chrześcijaństwo w przedrewolucyjnym Iranie*, „Studia Religiologica”, 2013, t. 46, nr 2, s. 79–94.
- Sabet A.G.E., *Wilayat al-Faqih and the Meaning of Islamic Government* [w:] *A Critical Introduction to Khomeini*, A. Adib-Moghaddam (red.), New York 2014, s. 69–87.
- Sanasarian E., *Religious Minorities in Iran*, Cambridge 2000.
- „The Flame”, nr 4, wrzesień 1987.
- Van Gorder, A. Christian, *Christianity in Persia and Status of Non-Muslim in Iran*, Plymouth 2010.
- Waite T., *Taken on Trust*, London 1988.
- Waterfield R., *Christians in Persia*, London 1973.
- „Yes. The CMS magazine”, April–June 1981.